

УДК: 376. 1:371.125.8: 159.98

Вадим КОБИЛЬЧЕНКО

ПРОБЛЕМА СУПРОВОДУ В НАУКОВІЙ ТА МЕТОДИЧНІЙ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

АНОТАЦІЯ

У статті висвітлено аналіз теоретичних, методичних та організаційних засад психологічного супроводу, дано його визначення, розроблено теоретичну модель.

Ключові слова: психологічний супровід, психологічна корекція, методи психологічного впливу, практичний психолог.

Проблема сопровождения в научной и методической психолого-педагогической литературе

В статье дано определение психологического сопровождения как феномена профессиональной деятельности практического психолога, работающего в системе специального образования, определены цели и задачи психологического сопровождения, разработана его теоретическая модель.

Ключевые слова: психологическое сопровождение, психологическая коррекция, методы психологического влияния, практический психолог.

The problem of psychological follow-up in scientific and methodical psychol-pedagogical literature

In article it is analyzed of theoretical, methodical and organizational bases of psychological support is carried out, its definition is made, the theoretical model is developed.

Key words: psychological support, psychological correction, methods of psychological influence, the practical psychologist, children with deep infringements of sight.

Одночасно з формуванням гуманістичної спрямованості освіти останнім часом виникла ідея психологічного супроводу розвитку дітей і підлітків у рамках проблеми надання ефективної кваліфікованої психологічної допомоги. Ця ідея набула особливої популярності серед моделей психологічної служби в освіті (Е. Александровська, М. Біянова, О. Казакова, О. Козирева, Р. Овчарова, Т. Чіркова та ін.). Нетривалий час існування в системі освіти цієї моделі діяльності психолога і її поширення в різних освітніх установах потребують вивчення специфіки проблеми.

Термін «супровід» у практичній психології почав вживатись майже від самого початку функціонування психологічної служби в системі освіти. І хоча цей термін міцно увійшов у професійне життя практичних психологів і педагогів і вживається концептуально, так і відносно практичної діяльності, сьогодні ще немає єдності в поглядах

фахівців щодо визначення цього поняття. Термін «психологічний супровід» у сучасній психологічній літературі трактується досить широко. У науковій і методичній літературі немає однозначного підходу до визначення цілей і завдань психологічного супроводу, його змісту.

Багато дослідників зазначають, що супровід передбачає підтримку природних реакцій, процесів і станів особистості. Більше того, успішно організований соціально-психологічний супровід, на їхню думку, відкриває перспективи особистісного зростання, допомагає дитині увійти в ту «зону розвитку», яка поки ще їй недоступна (О. Обухова). На відміну від звичної психокорекції, соціально-психологічний супровід передбачає не виправлення недоліків і корекцію, а пошук прихованих ресурсів розвитку людини або родини, опору на її власні можливості й створення на цій основі психологічних умов для відновлення зв'язків зі світом людей [10].

Такі автори як М. Бардієр, І. Ромазан, Т. Чередникова, вважають, що дорослий має цінувати природні механізми розвитку дитини, не руйнувати їх, а розкривати, при цьому самому бути і спостерігачем, і співучасником, і дослідником. Залежно від ситуації розвитку групи, міжособистісних відносин окремих дітей психологічний супровід відбувається в різних формах психологічних розвиваючих занять [3].

Цю думку певним чином поділяє й О. Козирева [9], яка під психологічним супроводом розуміє систему професійної діяльності педагога-психолога, спрямовану на створення умов для позитивного розвитку стосунків дітей і дорослих в освітній ситуації, психологічний і психічний розвиток дитини з орієнтацією на зону її найближчого розвитку.

Дехто з російських авторів (Є. Александровська, Н. Куренкова) під психологічним супроводом мають на увазі особливу технологію допомоги дитині на

певному етапі розвитку, що призначена для вирішення проблем або їх запобігання в умовах освітнього процесу. Ці технології допомагають аналізувати найближче оточення, діагностувати рівні психічного розвитку, застосовувати активні групові методи, індивідуальну роботу з дітьми та їхніми батьками, педагогами. Психологічний супровід є чинником, що сприяє розвитку особистості як суб'єкта діяльності (індивідуального й колективного).

На нашу думку, наголошуючи на проблемі запобігання труднощам у розвитку дітей, автори зближують ідею супроводу з ідеєю підтримки. Безсумнівною важливістю такого підходу є розгляд супроводу як особливої технології, що полегшує її практичну реалізацію. Подібний погляд на супровід притаманний М. Семаго й Н. Семаго [11].

На подібних позиціях перебуває й Ю. Слюсарев [13], який поняття «супровід» уживає для позначення недирективної форми надання здоровим людям психологічної допомоги, спрямованої на розвиток і саморозвиток самосвідомості особистості, тобто допомоги, яка охоплює механізми саморозвитку й активізує власні ресурси людини. Він розглядає психологічний супровід як комплексний психологічний вплив на особистість, надзавданням якого є активізація саморозвитку людини. Істотною характеристикою психологічного супроводу є створення умов для переходу особистості й (або) родини до самопомоги. Умовно можна сказати, що в процесі психологічного супроводу фахівець створює умови та надає необхідну й достатню (але в жодному разі не надлишкову) підтримку для переходу від позиції «я не можу» до позиції «я можу сам впоратися зі своїми життєвими труднощами».

На відміну від згаданих авторів Т. Чіркова [14] розглядає

психологічний супровід з позицій суто психологічної допомоги. На її думку, роль психолога стосовно суб'єктів взаємодії та основні принципи його роботи полягають в обережному, обґрунтованому, продуманому, чітко визначеному, передбачуваному за результатами, визначеному втручанні у психологічний розвиток дитини й педагогічний процес дорослих; у втручанні, що передбачає поступову передачу функцій керування саморегуляції, самоконтролю самих суб'єктів взаємодії із психологом.

З погляду Е. Зеєра [7], психологічний супровід професійного становлення особистості — це складова професійного становлення особистості, що полягає в психологічній допомозі у подоланні труднощів професійного життя, корекції деструктивних тенденцій розвитку (криз, стагнацій, конфліктів, деформацій), у підвищенні адаптованості фахівця до соціально-економічних і технологічних змін, розвитку в нього позитивної професійної перспективи.

Е. Зеєр вважає, що кожна ситуація вибору породжує множинність варіантів рішень, опосередкованих різними умовами. Супровід може трактуватися як допомога суб'єктові у формуванні орієнтаційного поля розвитку, відповідальність за дію якого він несе сам [7]. Важливою особливістю цього підходу є опора на внутрішній потенціал людини, отже, на її право самостійно робити вибір і нести за нього відповідальність.

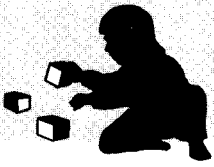
Т. Зайцева [6] пише, що моделі психологічного супроводу, що ґрунтуються на ідеях екзистенціальної психології, відображають прагнення до відновлення автентичності особистості, відповідності внутрішній природі буття у світі. Тут психологічний супровід спрямований на допомогу суб'єкту у розв'язуванні основних екзистенціальних проблем: життя й смерті;

волі, відповідальності та вибору; смислу й безглуздості існування.

На думку О. Казакової [8], «супровід» — така допомога, в основі якої лежить збереження максимальної волі й відповідальності суб'єкта розвитку за вибір варіанта вирішення актуальної проблеми. Супровід — це складний процес взаємодії супровідника і супроводженого, результатом якого є рішення й дія, що веде до прогресу в розвитку супроводженого. Не менш важливим є й те, що суб'єктом розвитку є не тільки сама дитина, а й її батьки та педагоги. Позиція супроводу — позиція «на стороні дитини». Це цілісний процес допомоги дитині, її родині й педагогам, в основі якої лежать воля й відповідальність суб'єкта розвитку за вибір способу вирішення актуальної проблеми; мультидисциплінарний метод, що забезпечується єдністю зусиль педагогів, психологів, соціальних і медичних працівників; органічна єдність діагностики проблеми й суб'єктного потенціалу її розв'язування, інформаційний пошук можливих способів розв'язування, конструювання плану дій і первинна допомога в його реалізації; допомога у формуванні орієнтаційного поля, де відповідальність за дії несе сам суб'єкт розвитку.

Таким чином, психологічний супровід за О. Казаковою [8] — це комплексний метод, що ґрунтується на єдності таких функцій:

- діагностика суті проблеми;
 - інформація про суть проблеми та способи її вирішення;
 - консультація на етапі ухвалення рішення та вироблення плану вирішення проблеми;
 - первинна допомога на етапі подолання проблеми.
- Отже, О. Казакова [8] під супроводом розуміє метод, що забезпечує створення умов для сприйняття суб'єктом розвитку

оптимальних рішень у різноманітних ситуаціях життєвого вибору, тобто супровід — це, на її думку, допомога суб'єктові в ухваленні рішення у складних ситуаціях життєвого вибору. При цьому під суб'єктом розвитку мається на увазі як людина, так і система, що розвивається. Ситуації життєвого вибору — множинні проблемні ситуації, вирішуючи їх, суб'єкт обирає для себе шлях прогресивного чи регресивного розвитку.

На подібних позиціях перебувають деякі вітчизняні дослідники проблеми психологічного супроводу (О. Василькова, М. Гринчук, І. Родигіна та ін.), які визначають його як комплексний метод забезпечення психологічної безпеки дитини певної пільгової категорії, озброєння її ресурсами для самостійної протидії різним негативним впливам, а також вироблення вміння формувати власний спосіб самозахисту та самовдосконалення на основі цілеспрямованого свідомого навчання у фізичному, душевному та соціальному аспектах оптимально пристосуватись до соціального середовища, зберігаючи усю суму своєї соціальної цінності [12].

Автори стверджують, що психологічний супровід дітей пільгових категорій доцільно розглядати як комплексний метод, що об'єднує більшість методів психологічної діяльності, спрямованих не тільки на дитину, а і на середовище її життєдіяльності. Цей метод визначає нову позицію фахівця, відповідні профільність, дієвість, активність, послідовність. Психологічний супровід — це рух разом з особистістю, яка постійно змінюється, поруч з нею, своєчасне визначення можливих способів, у разі потреби — допомога і підтримка [12].

Під системою психологічного супроводу дітей пільгових категорій автори розуміють процесуальну цілісність активного діючого співробітництва про-

фільного фахівця-психолога, педагога, соціального працівника з особистістю дитини певної пільгової категорії, що виявляється у комплексному використанні арсеналу психолого-педагогічних методів (методик) просвітницької, профілактичної, діагностичної, розвиваючої, реабілітаційної, корекційної, консультативної діяльності відповідно до індивідуальних психологічних особливостей дитини кожної вікової групи.

Систему супроводу дітей пільгових категорій, як вважають згадані автори [12], доцільно називати саме психологічною, оскільки вона є психологічною за своїм змістом, тобто спрямована на розвиток (у разі потреби — на корекцію) психологічних особливостей та досягнення дитиною оптимального пристосування до навколишнього оточення, і має навчальний характер, який полягає в оволодінні знаннями, вміннями, навичками ефективно долати стресові ситуації та вирішувати психологічні проблеми з урахуванням індивідуальних і вікових особливостей дитини та соціальних ситуацій її розвитку.

На думку авторів, система психологічного супроводу має на меті забезпечити у фізичному, душевному та соціальному аспектах оптимальне пристосування до оточення дітей пільгових категорій на основі цілеспрямованого свідомого навчання; повноцінної реалізації соціального та психофізіологічного потенціалу особистості, задоволення її потреб у самоактуалізації [12].

Одним з головних завдань психологічного супроводу дітей пільгових категорій, як вважають автори, є не тільки надання своєчасної допомоги та підтримка особистості, а й навчання їх самостійно долати труднощі особистісного становлення, набувати здатність до повноцінного власного життя.

Результатом психологічного супроводу вітчизняні автори

вважають психічний розвиток та саморозвиток особистості дітей пільгових категорій, реалізацію їх психофізіологічного та соціально-психологічного потенціалу, забезпечення особистісного самозбереження, підготовленість до дорослого самостійного життя.

Таким чином, резюмують вони, психолого-педагогічний супровід — це технологія, що ґрунтується на єдності таких функцій [12]:

1) діагностика сутності психолого-педагогічної проблеми дитини певної пільгової категорії;

2) інформація про проблему та способи її подолання;

3) консультація соціального оточення та самої дитини (на певних етапах розвитку) щодо відпрацювання плану вирішення проблеми;

4) психолого-педагогічна допомога на етапі реалізації складеного плану.

На відміну від попередньої теоретичної позиції Т. Янічева [15] під психологічним супроводом розуміє систему організаційних, діагностичних, навчальних і розвиваючих заходів для педагогів, учнів, адміністрації та батьків, спрямованих на створення оптимальних умов для життєдіяльності та розвитку. Тобто авторка вважає, що основна мета психологічного супроводу полягає у створенні максимально комфортних умов перебування дитини у школі, що допомагають повною мірою реалізуватися її здібностям, сформувати успішність, адекватну самооцінку й прагнення до досягнень. Крім того, психологічний супровід передбачає своєчасне виявлення труднощів у розвитку дитини й визначення умов для їх корекції та профілактики. У кожному конкретному випадку завдання супроводу визначаються особливостями особистості або родини, яким надається психологічна допомога, і тієї ситуації, в якій відбувається супровід.

Психологічний супровід дитини у процесі всього шкільного навчання, як зазначає в своїй праці С. Духновський [5], — є суттю шкільної психологічної діяльності. Це дає можливість організувати шкільну психологічну діяльність як свою практику з відповідними внутрішніми цілями й цінностями, але при цьому органічно вплести її в тканину навчально-виховної педагогічної системи. Реалізація парадигми психологічного супроводу дає змогу зробити її самостійною, а не частиною педагогічної системи, при цьому стає можливим поєднання цілей психологічної та педагогічної практики, що фокусуються на особистості дитини. У психологічному супроводі беруть активну участь усі суб'єкти освітнього процесу: педагог, психолог, дитина, батьки [5].

Ця психологічна служба має бути не тільки швидкою допомогою і працювати не лише в моделі, що заліковує минулі дидактогенні неврози дітей. Вона має спрямовуватись та орієнтуватись не на об'єкт — дитиною, а на роботу із суб'єктом — дитиною, її мисленням, настановами. Мета психологічного супроводу особистості полягає в організації співробітництва з дитиною, спрямованого на її самопізнання, пошук способів самоврядування внутрішнім світом і системою стосунків [5].

О. Альшаніна [2] розуміє супровід як підтримку психічно здорових людей, у яких на певному етапі розвитку виникають особистісні труднощі. Супровід розглядається як системна інтегративна технологія соціально-психологічної допомоги родині й особистості і як один із видів соціального патронажу, а саме як соціально-психологічний патронаж. Тобто, на її думку, психологічний супровід — цілісний і безперервний процес вивчення та аналізу, формування, розвитку та корекції всіх суб'єктів соціальної взаємодії, які потрапа-

ють у поле діяльності психологічної служби чи конкретного практичного психолога.

Тобто можна сказати, що психологічний супровід — це по-перше, один з видів соціального патронажу як цілісної й комплексної системи соціальної підтримки та психологічної допомоги, що надається в межах діяльності соціально-психологічних служб; по-друге, інтегративна технологія, основою якої є створення умов для відновлення потенціалу розвитку і саморозвитку родини та особистості і в кінцевому підсумку — ефективного виконання своїх основних функцій; по-третє, процес особливих буттєвих стосунків між супровідником і тими, кому надається допомога [2].

Основними характеристиками психологічного супроводу є його процесуальність, пролонгованість, недирективність, заглибленість у реальне повсякденне життя людини або родини, особливі стосунки між учасниками цього процесу, що в психоаналізі називається позитивним перенесенням. Головні принципи психологічного супроводу: гуманне ставлення до особистості, віра в її сили, кваліфікована допомога та підтримка природного розвитку [2].

Результатом психологічного супроводу особистості у процесі адаптації до життя стає нова життєва якість — адаптивність, тобто здатність самостійно досягати відносної рівноваги у стосунках із собою та навколишнім світом як у сприятливих, так і в екстремальних життєвих ситуаціях [2].

Таким чином, дехто з авторів процес супроводу сприймає як особливу форму надання пролонгованої соціальної та психологічної допомоги — патронажу.

Як відображення системи теоретичних уявлень про діяльність шкільного психолога розглядається модель психологічного супроводу М. Бітянової [4], яка зазначає, що ця система, у

свою чергу, ґрунтується на практиці й орієнтована на практику як на кінцеву мету і як на джерело свого розвитку. Мета моделі психологічного супроводу полягає в тому, щоб організувати співробітництво з дитиною, спрямоване на розвиток її самопізнання, активізацію пошуку способів самокерування власним внутрішнім світом і системою стосунків із зовнішнім світом. Об'єктом шкільної психологічної практики є навчання й психологічний розвиток дитини в ситуації шкільної взаємодії, предметом — соціально-психологічні умови успішного навчання й розвитку.

Супровід дитини її життєвим шляхом, як вважає М. Бітянова [4], — це рух разом з нею, поруч із нею, іноді — ледь попереду, якщо треба показати їй можливі шляхи. Вибір життєвого шляху — право кожної особистості, шкільне середовище пропонує школяреві безліч шляхів, якими можна йти, розвиваючись. Дорослі, які в міру сил своєї соціальної, професійної або особистісної позиції можуть надати школяреві різноманітну підтримку, розглядаються М. Бітяною як суб'єкти супроводу, що беруть участь у цьому процесі разом із психологом на засадах співробітництва, особистої та професійної відповідальності. Вирішуючи проблеми конкретного школяра або визначаючи оптимальні умови його навчання й розвитку, усі зацікавлені дорослі разом розробляють єдиний підхід, єдину стратегію психолого-педагогічного супроводу. Саме в такому супроводі школяра на всіх етапах його шкільного навчання й полягає основна мета шкільної психологічної практики.

Супровід як ідеологія та метод роботи шкільного психолога, на думку М. Бітянової, наступне [4]:

1) йти за природним розвитком дитини на даному віковому й соціокультурному етапі онтогенезу;

2) створити умови для самостійного творчого засвоєння дитими системи відносин зі світом і самими собою, а також для здійснення кожною дитиною особистісно значущих життєвих виборів;

3) створити умови для максимального (в конкретній ситуації) навчання та особистісного розвитку в межах об'єктивно даного дитині соціально-педагогічного середовища;

4) здійснювати психологічний супровід переважно педагогічними засобами, у формі навчальної та виховної взаємодії.

Ефективність супровідної діяльності, як вважає М. Біянова [4], забезпечується комплексним характером психолого-педагогічних впливів, що передбачають погоджену роботу всіх учасників освітнього простору: психологів, педагогів, батьків та адміністрації навчального закладу. Вона реалізується в чотирьох напрямках (організаційному, методичному, дослідницькому, розвивальному), передбачає застосування певних форм роботи й додержання низки умов.

З метою розкриття поняття психологічного супроводу як основних значеннєвих одиниць авторка вживає такі поняття, як взаємодія, співробітництво, створення сприятливих умов, допомога, діяльнісна спрямованість, робота з суб'єктом.

Психологічний супровід, що здійснюється шкільним психологом, не ставить за мету активний спрямований вплив на ті соціальні умови, у яких живе дитина, і на ту систему навчання та виховання, яку обрали для неї батьки. Мета супроводу реалістична і прагматична — створити в межах об'єктивно даного дитині соціально-педагогічного середовища умови для її максимального в конкретній ситуації особистісного розвитку.

На перший погляд, ці положення перебувають у певній суперечності: з одного боку, стверджується цінність і пріоритетність завдань розвитку, що

розв'язуються самою дитиною, її право бути такою, якою вона є, а з другого, наголошується на її залежності і вторинності діяльності психолога стосовно змісту та форм навчання, що пропонуються дитині тією або іншою школою, обраною для неї батьками. Суперечність тут справді є. Вона є відображенням реальної об'єктивної суперечності, у межах якої розгортається весь процес особистісного розвитку дитини.

Наявність такої суперечності об'єктивно потребує участі психолога в розвитку саме у формі супроводу, а не керування чи допомоги.

Діяльність психолога в межах супроводу передбачає [4]:

- аналіз разом з педагогами шкільного середовища щодо надання можливостей для навчання та розвитку школяра і тих вимог, які воно пред'являє до психологічних можливостей та рівня розвитку школяра;

- визначення психологічних критеріїв ефективного навчання й розвитку школярів;

- розробку та вживання певних заходів, форм і методів роботи, які розглядаються як передумови успішного навчання й розвитку школярів;

- формування зі створюваних умов певної постійної системи роботи, що дає максимальний результат.

Таким чином, авторка вважає, що психологічний супровід розвитку особистості учнів являє собою систему професійної діяльності психолога, спрямовану на створення психолого-педагогічних умов, що сприяють успішному навчанню й психологічному розвитку кожної дитини в ситуаціях шкільної взаємодії у конкретному освітньому середовищі [4].

Теоретичний аналіз різних наукових і методичних джерел, основних методологічних підходів до розуміння психологічного супроводу дає підстави визначити цей термін як *систему професійної діяльності практичного*

психолога з розвитку й формування особистості з використанням різноманітних форм індивідуальної та групової психологічної роботи, що може мати елементи психологічного навчання та корекції, включати підтримку суб'єктів супроводу та допомогу їм у подоланні проблем і труднощів соціальної взаємодії й особистісного розвитку.

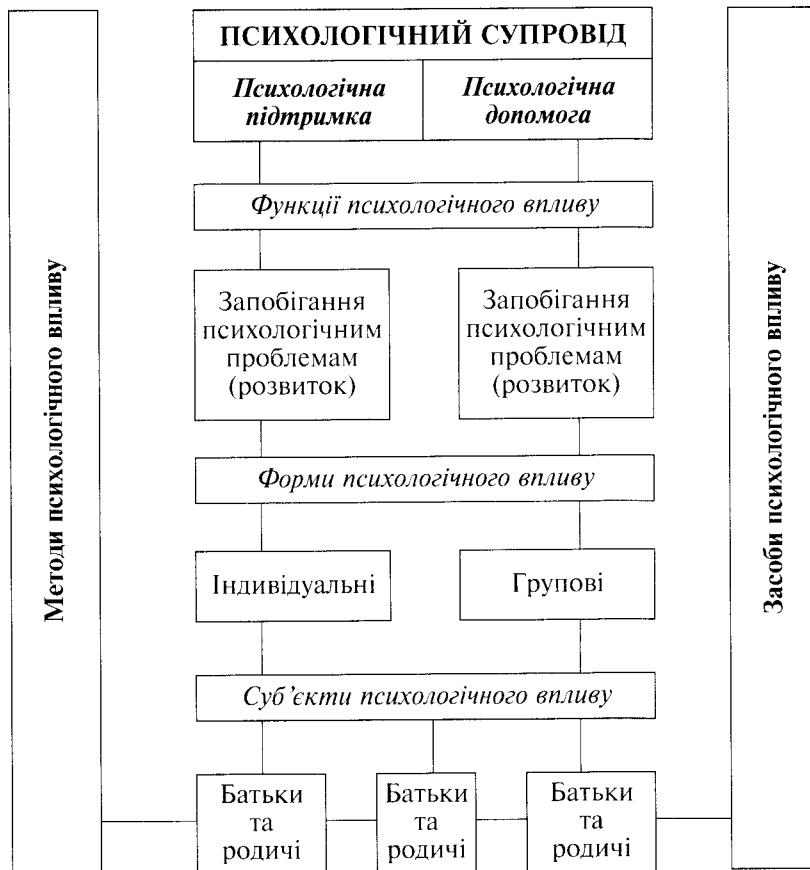
Відповідно до наших теоретичних уявлень про структуру, функції та форми психологічного супроводу розроблено його теоретичну модель (див. мал. на с. 36).

Як бачимо, психологічний супровід охоплює психологічну підтримку і психологічну допомогу.

Психологічна підтримка — це процес, в якому дорослий зосереджений на позитивних якостях і перевагах дитини з метою підвищення її самооцінки, що допомагає їй повірити в себе і свої здібності, підтримує разі невдач. Психологічна підтримка — один з найважливіших чинників, спроможний поліпшити взаємовідносини між дітьми й дорослими.

У цілому підтримка ґрунтується на вірі в природну здатність особистості долати життєві труднощі при підтримці тих, кого вона вважає значущими для себе. Щоб підтримувати дитину дорослі самі мають відчувати впевненість, вони не зможуть робити цього доти, доки не навчаться адекватно сприймати себе й не досягнуть самоповаги. Отже, психологічна підтримка здебільшого має запобігати виникненню психологічних проблем та конфліктів у сфері соціальної взаємодії та на шляху особистісного розвитку дитини.

Психологічна допомога — вид допомоги, що надається психологом людині або групі людей з метою оптимізації психофізіологічних станів, поведінки, здійснення індивідуальної та особливо групової діяльності. Таким чином, психологічна допомога, на відміну від психологічної підтримки, має допомогти людині в

Мал. Теоретична модель психологічного супроводу

нормалізації її психоемоційних станів, корекції Я-образу та соціальних настанов щодо інших людей, у вирішенні психологічних проблем і труднощів особистісного зростання.

Ці два компоненти психологічного супроводу перебувають у тісній неподільній єдності, взаємній детермінації та взаємовпливі.

Як уже зазначалося, психологічним супроводом мають бути охоплені його суб'єкти, тобто всі учасники соціально-педагогічної взаємодії: школярі, їхні батьки й найближчі родичі, педагоги та шкільна адміністрація. Саме у процесі професійної взаємодії з ними психолог безпосередньо та опосередковано впливаючи, надає психологічну підтримку та психологічну допомогу, застосовуючи в своїй

систематичній послідовній роботі арсенал психологічних методів і методик (як діагностичних, так і корекційних), адекватних віковим та індивідуальним особливостям учнів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александровская Э. М. Психологическое сопровождение детей младшего возраста: [учеб.-метод пособие] / Э. М. Александровская, Н. В. Куренкова // Журнал прикладной психологии. — 2001. — Ч. 2, № 1. — С. 41—61.
2. Альшанина Е. И. Психологическое сопровождение воспитательного процесса / Е. И. Альшанина // Классный руководитель. — 2004. — № 2. — С. 107—115.
3. Бардиер Г. Я хочу! Психологическое сопровождение естественного развития маленьких детей / Г. Бардиер, И. Ромазан, Т. Черединова. — СПб., 1996. — С. 58—63.

4. Битянова М. Р. Организация психологической работы в школе / М. Р. Битянова. — М.: Генезис, 2000. — 298 с.

5. Духновский С. В. Психологическое сопровождение подростков в критических ситуациях: [учеб. пособие] / С. В. Духновский. — Курган: Изд-во Курган гос. ун-та, 2003. — 124 с.

6. Зайцева Т. В. Теория психологического тренинга. Психологический тренинг как инструментальное действие / Т. В. Зайцева. — М.: Смысл, 2002. — 80 с.

7. Зеер Э. Ф. Психология профессий / Э. Ф. Зеер. — Екатеринбург: Деловая книга, 2003. — 336 с.

8. Казакова Е. И. Толерантность — путь к развитию / Е. И. Казакова. — СПб.: Изд-во Ютас, 2007. — С. 24—36.

9. Козырева Е. А. Теоретико-технологические аспекты психолого-педагогического сопровождения детей, их учителей и родителей / Е. А. Козырева // Школьный психолог, 2001. — № 33. — С. 18—22.

10. Обухова О. Е. Психологическое сопровождение профильной смены «Одаренные дети» / О. Е. Обухова // Одаренный ребенок. — 2003. — № 6. — С. 34—35.

11. Семаго Н. Я. Теория и практика оценки психического развития ребенка. Дошкольный и младший школьный возраст / Н. Я. Семаго, М. М. Семаго. — СПб.: Речь, 2006. — 384 с.

12. Система социального и психолого-педагогического сопровождения детей пільгових категорій: Навч.-метод посібник / [авт. тексту О. І. Василькова, І. В. Родигіна, М. І. Гринчук та ін.] — Д.: ДонІППО Витоки, 2006. — 206 с.

13. Слюсарев Ю. В. Психологическое сопровождение как фактор активизации саморазвития личности: автореф. дис. канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / Ю. В. Слюсарев. — СПб., 1992. — 20 с.

14. Чиркова Т. И. Психологическая служба в детском саду (лично-относительно-ориентированное обучение): [пособие для психологов и специалистов дошкольного образования] / Чиркова Т. И. — Н. Новгород: НИРО, 1997. — С. 15—27.

15. Яничева Т. Психологическое сопровождение деятельности школы. Подход. Опыт. Находки / Т. Яничева // Журн. практ. психолога. — 1999. — № 3. — С. 101—119.